

експедиционным способом Статистическим Отделением при Черниговской Губернской Земской Управе. – Т.П: Борзенский уезд. С тремя литографированными картами и приложениями. – К.: Тип.-литография М.П.Фрица, 1877 – 131, 24 с.

17. Держархів Чернігівської обл., ф. 342, оп. 1, спр. 512, 93 арк.

18. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом по программе бывшего Статистического Отделения при Черниговской Земской Управе. Новозыбковский уезд, с двумя литографированными картами и приложениями / [сост. В.Е. Варзер]. – Чернигов: Губернская типография, 1880. – П, 62, 79 с.

19. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Т. VII: Остерский уезд. С двумя литографированными картами / [сост. В.Е. Варзер]. – Чернигов: Земская типография, 1883. – V, 62, 147 с.

20. Варзер Е. Евреи-арендаторы в Черниговской губернии (Очерки из экономического быта Малороссии) / Е. Варзер // Отечественные записки. – 1878. – Т. 240. – №10, октябрь. – С. 175-205.

21. Варзер В.Е. Кустарная промышленность в Черниговском, Борзенском и Новозыбковском уездах Черниговской губернии / В.Е. Варзер // Труды Комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб., 1880. – Вып. V. – С. 327-364.

22. Очерк развития Черниговской общественной библиотеки за 20 лет ее существования (1877-1896) и Отчет Библиотеки за 1897 год. – Чернигов: Типография губернского земства, 1898. – 116 с.

23. Шевелів Б. До процесу кївських народовольців 1879 р. Дмитро Лизогуб і зрада В. Дриги (За матеріалами Чернігівського історичного архіву) / Борис Шевелів // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. – Харків; Київ, 1930. – Кн. 5. – С. 213-232.

24. ЦДІАК України, ф. 1439, оп.1, спр. 2, 139 арк.

25. Труды Черниговской комиссии по еврейскому вопросу. – Чернигов: Губернская типография, 1881. – VI, 111, 97 с.

26. Журнал заседания Черниговского музыкально-драматического кружка любителей 14 апреля 1884 года // Черниговские губернские ведомости. – 1884. – №15, 22 апреля. – Часть неофициальная.

27. Обзор развития деятельности Черниговского уездного земства за 50 лет / [сост. В.М. Хижняков]. – М.: Т-во «Печатня С. Н. Яковлева», 1916. – 114 с.

28. Веселовский Б.Б. История земства / Б.Б. Веселовский: в 4 т. – СПб.: Изд-во О.Н. Поповой, 1911. – Т. 4. – VIII, 696, 104, XXIX, [2] с.

29. Варзар В.Е. Проект земского банка земледельческого кредита / В.Е. Варзар // ЗСЧГ. – 1884. – № 11. – С. 31-76.

30. Варзар В.Е. Какой кредит нам нужен? / В.Е. Варзар – Чернигов: Земская типография, 1891. – 38 с.

31. Отчет правления Черниговского сельскохозяйственного общества с 1 января 1888 года по 1 января 1889 года и с 1 января 1889 года по 1 января 1890 года // ЗСЧГ. – 1890. – № 9-10. – С. 61-63.

32. Служебные перемены в Черниговской губернии. По Министерству юстиции // Черниговские губернские ведомости. – 1885. – №18, 12 мая. – Часть официальная.

33. Свод постановлений уездных земских собраний Черниговской губернии за 1886 год с приложением смет и расходов на 1887 г. / [сост. С.И. Лисенко]. – Чернигов: Земская типография, 1890. – 843 с.

34. Журналы Черниговского губернского земского собрания XIX очередной сессии (с 7-го по 24-е декабря 1883 года) // ЗСЧГ. – 1884. – № 3. – Приложение. – С. 1-592.

35. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XIX-XXXV сессий) 1883-1899 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. (I-XVIII с.с.). / [сост. С.В. Сотников]. – Чернигов: Типография губернского земства, 1902. – Вып. I. – С. I-XV, 1-619.

36. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXVII очередной сессии (с 4 по 14 декабря 1891 года). – Чернигов: Земская типография, 1892. – 410 с.

37. Журналы Черниговского губернского земского собрания

XXVIII-й очередной сессии 1892 года, состоявшейся в январе 1893 г. – Чернигов, 1893. – 54 с.

38. Журналы заседаний Черниговской губернской земской управы // ЗСЧГ. – 1893. – № 6-7. – С. 92-154.

39. О ходе работ по сводному описанию губернии // ЗСЧГ. – 1894. – № 1. – С. 22-29.

40. Свод постановлений Черниговской городской думы от 15 апреля 1893 г. до открытия действий нового состава Думы 18 июня 1897 г. / [сост. В.М.Хижняков]. – Чернигов: Типография губернского земства, 1898. – 352, IX с.

41. Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 11, 17 февраля. – Часть официальная.

42. В.С. Варзар // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 37, 22 ноября.

43. Державний архів Чернігівської області, ф. 145, оп. 3, спр. 1764, 534 арк.

44. Волков Е.З. Василий Егорович Варзар (1851-1940). Некролог / Е.З. Волков // Известия Всесоюзного Географического общества. – 1941. – Т. LXXIII. – Вып. 1. – С. 137-140.

Рахно А.Я. Черниговский земский статистик В.Е. Варзар: вехи жизни и общественной деятельности

В статье освещается жизненный путь и общественная деятельность статистика, гласного Черниговского уездного и губернского земских собраний В.Е. Варзара (1851-1940).

Ключевые слова: В.Е. Варзар, Чернигов, земство, гласный, статистик.

Rakhno O.Ya. Chernihiv zemstvo statistician V.Ye. Varzar: course of life and public activity

The article is devoted to analysis of V.Ye. Varzar's (1851-1940) course of life and his public activity as Chernihiv zemstvo statistician, councillor of Chernihiv povit and province zemstvo meeting.

Key words: V.Ye. Varzar, Chirnihiv, zemstvo, councillor, statistician.

23.03.2013 p.

УДК 94(477.51):061.2+(062.13)«1906/1920»

С.М. Фомська

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СТАТУТІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» 1906 І 1920 РОКІВ

За допомогою методу порівняння висвітлено характеристику статутів товариства «Просвіта» Чернігівської губернії 1906, 1920 років. Аналізуючи статуту, розкрито основні методи та форми роботи членів товариства, засоби та ідеї просвітян. З'ясовані відмінності та спільні риси в статутах «Просвіти» за час революційних перетворень та радянських керманічів в губернії.

Ключові слова: культурно-просвітницька робота, просвітництво, товариство, статут.

Громадська організація «Просвіта» – унікальне явище в українській, і напевне, у світовій історії. Створена в умовах бездержавності, вона одразу стала на сторожі прав українського народу, його мови, культури, історії та духовності. Вона внесла великий вклад у справу національно-культурного відродження України, формування та утвердження національної

самосвідомості у найширших верствах населення.

Характеризуючи значну частину літературного до-робку з історичної та просвітницької тем, зрозуміло, що питання історії «Просвіти» розглядалось великою кількістю дослідників. На жаль, регіональна історія товариства є малодослідженою, зокрема це стосується і Чернігівського осередку. В працях Л.І. Євселевського і С.Я. Фарина [4], О.Ф. Коновця [6], О.В. Малюти [7], Л.І. Бадєєвої [1] та інших дослідників йдеться мова про загальний характер, особливості та форми роботи товариств на культурно-просвітницькій ниві по всій території України. Питання з історії Чернігівського товариства «Просвіта» висвітлювалось в наукових розвідках Т.П. Демченко, В.І. Онищенко [2], Г.В. Самойленко [8]. Віддаючи належне вже проведеним науковим розвідкам і фундаментальним дослідженням, слід наголосити на тому, що в сучасній науковій літературі, на даний час, відсутня спеціальна праця, в якій була б комплексно розглянута діяльність товариства «Просвіти» на Чернігівщині упродовж всього часу її існування.

Наукова новизна даної розвідки полягає в тому, що вперше зроблено спробу дослідити, методом порівняння статутів, як головних документів товариства, діяльність «Просвіти» на території Чернігівської губернії у 1906 та 1920-х рр.

Актуальність цієї статті обумовлена також потребою дослідження методів, форм і способів культурно-освітньої діяльності «Просвіти» на Чернігівщині в першій третині ХХ століття. Відзначимо, що розуміння методики роботи товариства «Просвіта» є вагомим внеском для реалізації культурної та просвітницької політики української держави.

Метою даної публікації є аналіз двох редакцій статуту чернігівського осередку «Просвіти», який дасть нам змогу більш широко зрозуміти методику діяльності просвітян та причини, які впливали на формування національно-культурного потенціалу українського народу і реалізації його у національному державотворенні.

Організація культурно-просвітніх товариств на Наддніпрянщині проходила за прикладом діяльності товариств Галичини. Але на відміну від останніх товариства Лівобережжя повинні були мати затвержені статuti, що свідчило про існування цілком самостійних товариств не тільки в містах, а і в селах. Відповідно до цього складений ще навесні 1906 року статут був підписаний в Чернігові на початку липня членами – засновниками А. Верзиловим, В. Коцюбинською, М. Коцюбинським, І. Руденком, Ф. Шкуриною-Левіцькою, І. Шрагом, Л. Шрамченком. А 3 листопада 1906 р. статут, затверджений губернатором Чернігівської губернії, вступив в дію [9]. З'ясовано, що затвердження статуту та діяльність товариства контролювалось місцевим органом самоврядування в особі губернатора та представників жандармерії.

Відповідно до статуту 1920 р., товариство «Просвіта» загалом по всій території України стало

складовою частиною клубної секції при позашкільному підвідділі відділу народної освіти. Аналізуючи вищевказаний матеріал, можна сказати, що Чернігівська «Просвіта» та всі її філії по губернії стали основною формою культурно-просвітницької діяльності серед населення. Відповідно, керівництво товариства було повністю підвітне політробітникам позашкільного підвідділу, які в свою чергу керувалися в роботі планами відділу народної освіти. Так у жовтні 1920 р. на шпальтах видання Губнаробразу «Трудовое воспитание» з'явився новий статут товариства «Просвіта».

Вже з аналізу перших пунктів статутів виділяються відмінності між ними. В статуті за редакцією 1906 р. вказано, що метою товариства було надання допомоги культурно-просвітньому розвиткові українського народу Чернігівської губернії [10, 1]. В статуті 1920 р. видання зазначалося, що «Просвіта» мала на меті поширення серед населення, шляхом культурно-освітньої праці, соціалістичної культури [11, 1].

Незважаючи на прописані пункти в статуті від 1906 р. щодо свободи організувати філії товариства по всій губернії, місцева адміністрація не дозволяла розгалужувати систему «Просвіт». Якщо де і вдавалось відкривати просвітницькі осередки, відразу починався шквал переслідувань, «трусів» і в кінцевому результаті – «закривали за бездіяльність» [10, 3].

Навідміну від первинної редакції статуту «Просвіти», у 1920 р. радянське керівництво в особі інструкторів з позашкільної освіти Губнаробразу Чернігівщини намагалось всіма можливими способами розгалужувати мережу «Просвіт» [3]. Оскільки просвітні організації були авторитетними серед населення, особливо робітників та селян, саме на ці прошарки населення покладались великі надії щодо встановлення повної влади в країні. Звісно, радянське керівництво усвідомлювало реальну небезпеку щодо надання таких демократичних народних свобод, але ця тактика була оманливою. Документи свідчать про те, що співіснування нових радянських органів і старих традиційних було недовгим. Вростання «Просвіт» в систему новостворених культурно-освітніх закладів, співпраця з культурними органами радянської влади проходили дуже складно і суперечливо. З одного боку, ряд «Просвіт» в Україні не тільки схвально ставився до нової влади, а навіть йшов на активну співпрацю з нею [5, 254]. З іншого боку, більшість «Просвіт» не підтримувала «революційної культури» і залишалася вороже налаштованою до нової влади. Радянська влада намагалася керувати всіма сферами життя на Україні, у тому числі й «Просвітами». Їх «радянська» передбачала, перш за все, перереєстрацію статутів. При цьому влада вимагала, щоб «Просвіти» будували свою роботу не за національним, а за класовим принципом [11, 2].

Аналізуючи вищевикладений матеріал, можна зробити висновок, що «Просвіта» не була самостійною організацією. В умовах історичного розвитку вона представляла собою плеяду інтелігенції, яка виступала за національний та духовний розвиток українського на-

роду. Саме «Просвіта» намагалась донести до простого населення ідеї національної самосвідомості, та, на жаль, їй постійно перешкоджали владні структури або взагалі її закриваючи, або її засобами розповсюджуючи антиукраїнські ідеї. Протягом першої третини ХХ ст. відповідно до статуту товариство було під гнітючим наглядом ворогів українського відродження—жандармської адміністрації та радянського керівництва.

Якщо звернути увагу на методи та форми діяльності товариства «Просвіта» відповідно до статутів, то просвітяни впроваджували в життя свої ідеї однаковими засобами: відкривали бібліотеки, книгарні, хати-читальні по селах, організували книжкові кіоски та виставки. За радянських часів члени товариств брали участь в організації агітаційно-лекторських пунктів при народстві, шкіл для неграмотних, дитячих садків. Для розповсюдження та зберігання предметів старовини просвітяни організували власними силами виставки творів майстрів різних галузей, рухомі виставки, музеї. Дбаючи про культурно-просвітній розвиток населення, члени товариств організували лекції на історичну, наукову, сільськогосподарську та промислову тематику, читання рефератів і проведення бесід. По селах організувались просто читання преси чи художньої літератури, оскільки більша частина населення була неграмотною. Розповсюдженою формою роботи товариств, особливо у 20-х роках, була організація та влаштування театральних вистав, музичних вечорів і концертів, що дуже подобалось тогочасному глядачеві.

В залежності від історичних періодів всіма цими формами впроваджували в життя різні ідеї. Якщо на початку ХХ ст. просвітяни намагались таким чином розповсюджувати здобутки української культури та історії серед населення, яке не мало змоги самостійно оволодіти даною інформацією, то «просвітяни» червоних товариств в 20-х роках ХХ ст., вже переслідували дещо інші цілі. Для них основною метою було проведення політичної та загальної освіти населення, знищуючи безграмотність, розповсюджуючи громадські, сільськогосподарські та промислові знання. Шляхом пропаганди вони мали доносити до населення цілі та завдання радянської республіки.

Дослідивши відповідні статті статутів, з'ясувалось, що упродовж вказаного періоду товариство «Просвіта» не змінило своїх форм та методів діяльності, але цілі та мета просвітян дещо змінились. Ідеї народної свободи та національного відродження України в 1920 роках були замінені ідеями соціалістичного будівництва та радянської підконтрольності всіх сфер життя. Про повний контроль нових органів радянської влади за діяльністю культурно-освітніх товариств свідчили звіти голів та рад товариств у відділі народстві, які вони повинні були постійно надсилати. З встановленням радянської влади самостійність цих громадських організацій різко обмежується у виборі тематики лекцій, читань. Перевірялись навіть

бібліотечні фонди.

В результаті аналізу статутів були встановлені відмінності щодо складу членів організацій. За статутом від 1906 р. членами товариства «Просвіта» могли стати всі бажаючі не молодше 18 років, крім нижчих військових чинів та громадян, обмежених в правах постановами суду [10, 3]. В статуті 1920 р. було чітко вказано на той прошарок населення, котрий ні при яких умовах не міг стати членом товариства. Вони ж вважались «ворогами радянської влади». Крім того членами «Просвіт» могли стати ті громадяни, котрі мали письмову заяву з порукою не менш двох членів товариства або рекомендацію президії виконавчого комітету незаможних селян, Колегії відділу народстві або комосередків [11, 2]. Саме останнє нововведення і було відмінністю між статутами, що прямо вказує на викоренення свідомих просвітян і заміну їх представниками радянської влади.

Що стосується матеріального забезпечення товариства, то в цьому питанні великих розбіжностей не було. Як і на початку своєї діяльності за статутом 1906 року, так і за радянських часів просвітяни самі собі заробляли на життя. Основними джерелами фінансових надходжень були членські внески, прибутки від вистав, лекцій, книгозбірень та інших заходів товариства. Деяку частку капіталу «Просвіт» складали відсотки від орендованих приміщень, пожертви та добровільна допомога. За радянських часів, в силу складної воєнної обстановки, товариствам надавалась допомога від волосних повітових і губерніяльних відділів народстві. За статутом 1920 р., на відміну від попереднього, рада товариства мала складати кошторис доходів і видатків, котрий надавався у відділ народстві. Тотальний контроль і мінімальна допомога все більш вороже налаштовували просвітян до нової влади. Порівнюючи пункти статутів щодо фінансування, можна зробити наступний висновок. Якщо в першій третині ХХ ст. «Просвітам» не надавалось постійної матеріальної допомоги, то за радянської влади відділи народстві ще й вимагали постійної звітності стосовно прибутків та витрат товариств.

Пункти статутів 1906 і 1920 рр., які регламентували організаційні моменти діяльності товариства, також практично не відрізнялися. Всіма справами культурно-просвітньої організації займалась Рада товариства. Всі права та обов'язки, а також склад Ради залишився незмінними. Повна ідентичність залишалась в роботі та організації бібліотечної, драматичної, шкільної, фінансової та інших секцій (комісій). Відмінним було те, що при радянській владі голови секцій мали складати плани та звіти щодо своєї роботи протягом місяця та року, що відправлялись до позашкільного підвідділу, який у свою чергу був підзвітний відділу народстві. За статутом 1906 р. все діловодство товариства складалось радою товариства і контролювалось ревізійною комісією цього ж таки товариства.

Основною відмінністю між статутами 1906 і 1920 років був останній пункт: в статуті радянських часів

контролювати всю діяльність товариства мав право місцевий відділ народівити [11, 3]. На відміну від статуту 1906 р. Рада товариства виступала на законних підставах юридичною особою і мала право представляти власні інтереси в будь-яких інстанціях [10, 4].

Отже, порівняння статутів дало змогу визначити мету та завдання товариства, методи та форми роботи його членів в першій третині ХХ ст. З'ясувалося, що на діяльність «Просвіти», самостійність якої була обмежена керуючими ланками влади, впливали зовнішньополітичні та соціально-економічні чинники, котрі не давали можливості повноцінно працювати просвітянам на користь культурно-національного розвитку українського народу.

Посилання

1. Бадєєва Л.І. Діяльність товариства «Просвіта» на Лівобережній Україні у ХХ столітті: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук: спец. «Історія України». – Х., 2004. – 20 с.
2. Демченко Т.П., Онищенко В.І. «Просвіта» у Чернігові (1906-1911) // Україна і Росія в панорамі століть. – 1998. – С. 233-241.
3. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-593, оп 1, спр. 69, арк. 56.
4. Євселевський Л.І. «Просвіта» у Наддніпрянській Україні: Історичний нарис / Євселевський Л.І., Фарина С.Я. – К.: ВУТ «Просвіта», 1993. – 128 с.
5. Золотоверхий І.Д. Становлення української радянської культури (1917-1920 рр.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 424 с.
6. Коновець О.Ф. Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина ХХ ст.). – К.: Хрещатик, 1992. – 120 с.
7. Малюта О.В. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX – перша половина ХХ ст.): до 140-річчя товариства «Просвіта» / О.В. Малюта. – К.: Просвіта, 2008. – 840 с.
8. Самойленко Г.В. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові у кінці XIX – початку ХХ ст. – Ніжин, 1999. – 110 с.
9. Справоздання товариства «Просвіта» в Чернігові за 1907 рік. – Чернігів, 1908. – 25 с.
10. Статут Українського товариства «Просвіта» в Чернігові. – Чернігів, 1906. – 4 с.
11. Статут // Трудовое воспитание. – 1920. – Жовтень.

Фомская С.М. Сравнительная характеристика уставов Черниговской организации «Просвита» 1906 и 1920 годов

Спомощю метода сравнения освещается характеристика уставов организации «Просвита» Черниговской губернии 1906, 1920 годов. Анализируются уставы, установлены основные методы и формы работы членов организации, идеи и обеспечение просветителей. Выяснены общице и отличительные черты в уставах «Просвиты» во время революционных преобразований и советского правления в губернии.

Ключевые слова: культурно-просветительская работа, просветительство, общество, устав.

Fomska S.M. Comparative characteristics of the statutes of Chernihiv organization «Prosvita» 1906 and 1920 years

In the abstract using the comparison method is sanctified the characteristic of Chernihiv region organization «Prosvita» statute 1906 and 1920 years. Analyzing the statutes, the basic methods and forms of work of organization members, providing ideas and means of the enlightenments is determined. Common and distinctive features in the statutes «Prosvita» in the revolutionary transformations and Soviet rule in the region is clarified.

Key words: cultural – education work, enlightenment, organization, statutes.

14.03.2013 р.

РОЛЬ З'ІЗДІВ ЛІКАРІВ У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ЗЕМСЬКОЇ МЕДИЦИНИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (на прикладі Борзенського повіту)

У статті розглядаються основні напрями роботи повітових з'їздів земських лікарів на Чернігівщині в умовах воєнного часу. Особлива увага приділяється протиепідемічній діяльності земсько-медичної інтелігенції Борзенського повіту наприкінці XIX – на початку ХХ століття.

Ключові слова: земство, земська медицина, земський лікар, з'їзд лікарів.

Земська медицина тривалий час продовжує притягувати увагу істориків. Чисельна кількість статей і публікацій присвячена цій тематиці, але на сьогодні залишається відкритим питання участі повітової земсько-медичної громади у розбудові системи охорони здоров'я на Чернігівщині. Місцеві медики та красзнавці у своїх наукових працях обмежилися лише аналізом діяльності губернських з'їздів лікарів до 1911 р., залишивши поза увагою кропітку роботу повітових з'їздів, їх вагомий внесок у розвиток земської медицини Чернігівської губернії [3, 10].

В полі зору статті – діяльність 11 з'їздів лікарів Борзенського повіту за період 1915-1917 рр. Для об'єктивної оцінки виконання професійних обов'язків медичним персоналом в умовах воєнного часу автор вважає за доцільне провести медико-топографічний опис Борзенського повіту (1890-1914 рр.), зрозуміти причини об'єднання медиків Чернігівської губернії, проаналізувати обрані земсько-медичною інтелігенцією пріоритети в організації та проведенні повітових з'їздів лікарів, розглянути в хронологічному порядку основні питання, винесені для обговорення делегатами лікарських з'їздів.

На 1890 р. площа Борзенського повіту складала 2803, 7 кв. км (2463, 7 кв. верст). За даними губернського земського лікаря, доктора медицини Є.В. Святловського, у 1889-1890 рр. на цій території проживало 119 071 особа, а в м. Борзна – 10 262 особи. На кінець XIX ст. (1897 р.) за результатами першого в Росії перепису кількість населення Борзенського повіту зросла до 146 717 осіб, а м. Борзни – до 12 417 осіб [9, 17]. Надалі ми помічаємо поступове збільшення кількості населення повіту. На 1914 р. тут проживало вже 157 281 особа, а в повітовому центрі – 12 540 осіб [7, 160].

Але, розуміючи цю позитивну тенденцію, необхідно зазначити, що паралельно із зростанням чисельності населення смертність у повіті довгий час залишалась високою – 37,7 особи на 1000 мешканців (вище середнього показника по повітах губернії – 34,95 осіб на 1000 мешканців) [10, 16-17].

На кінець XIX ст. Борзенський повіт поділявся на 4 лікарські дільниці [6, 264]. Борзенська лікарня,